

АНАЛІЗ ФІТОРІЗНОМАНІТТЯ БАСЕЙНУ РІЧКИ БАЗАВЛУК

Б. О. Барановський, І. А. Іванько, кандидати біологічних наук;

Н. О. Волошина, А. В. Андрусик

Дніпропетровський національний університет

П. Т. Чегорка

Інститут сільського господарства степової зони НААН України

Наведений аналіз різноманіття флори та рослинності долини р. Базавлук в межах Дніпропетровської області. На дослідженій території та акваторії водойм зареєстровано 736 видів рослин, у тому числі 60 рідкісних і зникаючих, а також 15 рослин, які занесені до Червоної книги України.

Ключові слова: фіторізноманіття, рослинність, флора, басейн, р. Базавлук.

Природні комплекси басейну р. Базавлук, зокрема фітоценотичний покрив і різноманіття флори, не залишались поза увагою дослідників. Дані про загальний склад флори і ценотичну різноманітність ковилових степів містяться в роботах В. В. Тарасова і В. В. Кучеревського з співавторами [6, 3, 4], а про раритетні елементи флори – у Червоній книзі Дніпропетровської області (Рослинний світ) [7]. Флористичні дослідження проводили навесні і влітку 2012 р. при розробці проекту екологічної мережі Дніпропетровської області з використанням загальноботанічних методів збору, гербаризації та визначення видів. При вивченні рослинних угруповань використовували загальноприйняті методи геоботанічних досліджень і спеціальні методи вивчення водних рослин та їх угруповань. Латинські назви рослин подані за прийнятою в Україні номенклатурою [1].

Базавлук – права притока Нижнього Дніпра (Каховського водосховища). Її басейн розташований на території степової зони: південних відрогів Придніпровської височини Правобережної-Дніпровської північно-степової провінції північної степової підзони степової зони, в трьох фізико-географічних районах: П'ятихатському (верхня частина), Базавлуцькому (середня, найбільша частина басейну), Нікопольському (нижня частина). Басейн Базавлуку межує: на заході та північному заході з басейном р. Інгулець і його притоки р. Саксагань; на півночі, північному сході та сході – р. Мокра Сура і її приток Грушівка, Любимівка і Комишувата Сура; на південному сході – р. Чортомлик (притока Дніпра); на південному заході – з притокою Дніпра балкою Березнеговата.

Басейн р. Базавлук має дещо видовжену з півночі на південь форму: довжина – 97 км, ширина 44–78 км. Максимальні відмітки поверхні 173,0 м – на півночі, біля витоків, мінімальні – 4,3 м – на півдні, біля гирла. Рельєф басейну горбистий.

Довжина Базавлуку 144 км. Бере свій початок річка в 6 км південніше м. Верхівцеве, гирло знаходиться за 8 км південніше м. Орджонікідзе. Водозбірна площа (4236 км²) являє собою піднесену хвилясту рівнину, розташовану в межах Українського кристалічного щита. Зарегульованість басейну р. Базавлук штучними водоймами – надмірна, як і більшості річок Степу України [2]. Тут розташовано близько 500 ставків загальним об'ємом 60 млн м³ води і площею водного дзеркала 3400 га, а також 19 водосховищ загальним об'ємом 214 млн м³ і площею водного дзеркала 4460 га.

Долина р. Базавлук має трапецієподібну асиметричну форму, праві схили – круті – 3–12°, ліві – більш пологі – 1–8°. Ширина долини – 1–1,5 км у верхів'ї і до 3–10 км у середній і нижній течії, глибина ерозійного врізу сягає 100 м. В рельєфі долини в середній і нижній течії ріки добре виражені I і II надзаплавні тераси.

Заплава Базавлуку плоска, переважно двостороння, шириною від 50–100 м у верхів'ї і до 4,5 км в низовій частині. В низовій частині між м. Орджонікідзе і гирлом заплава знаходиться в межах Базавлуцького польдера, підтоплена, заболочена.

Починаючи від впадіння балки Скелеватка до впадіння р. Кам'янка (на відстані 109 км), в руслі ріки і по її берегах відслонюються скельні гранітні породи, з'являються невеличкі пороги, русло місцями має вигляд каньйону.

Базавлук протікає в степовій зоні, клімат тут помірно континентальний: з жарким і сухим літом і не дуже холодною зимою. Середньобогаторічна температура повітря 8,1°C. Найбільш жаркий місяць – липень – середня температура становить 20,5°C, найбільш холодний – січень – мінус 8,8°C. Абсолютний максимум температур у липні та серпні – 39°C, абсолютний мінімум у лютому – мінус 37°C.

Вивченню і дослідженню флори та рослинності району присвячено порівняно небагато наукових праць [3, 4, 5, 7].

Флора р. Базавлук складається з 736 видів та відрізняється значним різноманіттям видів та екомор. До неї входять 2 види зі Світового червоного списку, 4 види з Європейського червоного списку, 15 видів з Червоної книги України [7] та 60 – з Червоного списку Дніпропетровської області [8].

Екоморфічний аналіз флори показав, що за складом гігоморф переважають ксерофіти (331 вид) та мезофіти (321 вид), гігрофіти, галофіти та гідрофіти представлені 89 видами.

В ході ценоморфічного аналізу флори басейну р. Базавлук було виявлено: степових – 220 видів, в меншій кількості виявлені рудеранти – 177, пратанти – 128, сільванти – 98, палюданти – 54, псамофіти – 38, петрофіти – 29, акванти – 16, культуранти – 12 видів.

Природна степова рослинність на дослідженій території збереглась в основному у вигляді окремих цілинних або відновлених степових ділянок (на перелогах). Вона широко представлена по схилах долини річки та схилах балок. На більшості ділянок склад рослинних угруповань порівняно з суто природними – спрощений з участю рудеральних та невеликою кількістю рідкісних і зникаючих видів внаслідок багаторічного випасання худоби. Природна степова рослинність представлена в основному різнотравно-типчakovими та різнотравно-ковилово-типчakovими асоціаціями з домінуванням і наявністю звичайних степових та кам'янисто-степових видів.

У більшості цих угруповань домінують костриця валійська (*Festuca valesiaca* Goud. s. l.), пирій повзучий (*Elytrigia repens* (L.)), шандра рання (*Marrubium praecox* Janka), стоколос безостий (*Bromopsis inermis* (Leys.) Holub), тонконіг вузьколистий (*Poa angustifolia* L.), молочай степовий (*Euphorbia stepposa* Zoz. Ex Prokh.), люцерна румунська (*Medicago romana* Prod.), полин австрійський (*Artemisia austriaca* Jacq.), парило звичайне (*Agrimonia eupatoria* L.), келерія гребінчаста (*Koeleria cristata* (L.) Pers.), миколайчики польові (*Eryngium campestre* L.), вероніка колосиста (*Veronica spicata* L.). Фрагментарно зустрічаються асоціації ковили волосистої (*Stipa capillata* L.), ковили Лессінга (*Stipa lessingiana* Trin. et Rupr.), ковили пірчастої (*Stipa pennata* Trin. et Rupr.), ковили вузьколистої (*Stipa tirsia* Steven), ковили української (*Stipa ucrainica* P. Smirn.).

В складі степових фітоценозів найбільш типовими видами є: шавлія дібровна (*Salvia nemorosa* L. Subsp. *Tesquicola* (Klokov et Pobed.) Soó.), волошка розлога (*Centaurea diffusa* Lam.), шавлія поникла (*Salvia nutans* L.), деревій звичайний (*Achillea millefolium* L.), самосил білоповстистий (*Teucrium polium* L.), вероніка австрійська (*Veronica austriaca* L.), льонолистник польовий (*Thesium arvense* Horvatovszky), чистець прямий (*Stachys recta* L.), в'язіль барвистий (*Securigera* (*Coronilla*) *varia* (L.) Lassen), дивина Маршалла (*Verbascum marschallianum* Ivavina et Tzvelev.), чебрець Маршалла (*Thymus marschallianus* Willd.), молочай Сергєєрів (*Euphorbia seguierana* Neck.), подорожник ланцетолистий (*Plantago media* L.), льонок звичайний (*Linaria vulgaris* Mill.), куряча сліпота звичайна (*Nonea pulla* DC.), будяк пониклий (*Carduus nutans* L.), резеда жовта (*Reseda lutea* L.), жовтушник розлогий (*Erysimum diffusum* Ehrh.), горлянка хіоська (*Ajuga chia* Schreb.), березка польова (*Convolvulus arvensis* L.) та ін.

Найбільш своєрідною, для даної території, є рослинність кам'яних відслонень, тут зустрічається більшість рідкісних видів.

На ділянках з надмірним випасанням худоби у видовому складі рослинності спостерігається зникнення значної кількості аборигенних видів. Замість них розповсюджуються рудеральні види: татарник (*Onopordum acanthium* L.), осот звичайний (*Cirsium vulgare* (Savi) Ten.), будяк акантовидний (*Carduus acanthoides* L. (*C. Fortior* Klokov)), миколайчики (*Eryn-*

gium campestre L.), будяк кучерявий (*Carduus crispus L.*), полин звичайний (*Artemisia vulgaris L.*) тощо. Однак тут зустрічаються й рідкісні види, наприклад, на схилі вище с. Гуляйполе.

Лучна та лучно-болотна рослинність заплави р. Базавлук і тальвегів балок більш одноманітна, ніж степова, і представлена комплексами асоціацій. Найбільш поширеними є угруповання пирію повзучого (*Elytrigia repens (L.) Nevski*), тонконогу лучного (*Poa pratensis L.*), костриці лучної (*Festuca pratensis Hus.*), з участю таких видів, як: подорожник великий (*Plantago major L.*), буркун білий (*Melilotus albus Medik.*), перстач гусячий (*Potentilla anserina L.*), вовконіг європейський (*Lycopus europaeus L.*), жовтець повзучий (*Ranunculus repens L.*), щавель кучерявий (*Rumex crispus L.*), китник лучний (*Alopecurus pratensis L.*), осока лисяча (*Carex vulpina L.*), конюшина повзуча (*Trifolium repens L.*), ситник Жерара (*Juncus gerardii Loisel.*), алтей лікарський (*Althaea officinalis L.*), кульбаба лікарська (*Taraxacum officinale Wigg.*), щавель кінський (*Rumex confertus Willd.*), герань пагорбкова (*Geranium collinum Stephan.*).

Поблизу населених пунктів в травостої луків переважають рудеральні види: амброзія полинолиста (*Ambrosia artemisifolia L.*), чернощир нетреболистий (*Iva xanthifolia Nutt.*), череда трироздільна (*Bidens tripartita L.*), нетреба звичайна та ельбська (*Xanthium strumarium L., X. albinum (Widd.)* тощо.

З підвищенням рівня ґрунтових вод на вологих луках вздовж водотоків та ставків вищеперелічені угруповання поступово змінюються мікроасоціаціями мітлиці повзучої (*Agrostis stolonifera L.*), бульбокомишу морського (*Bolboschoenus maritimus (L.) Palla*), щавелю кучерявого (*Rumex crispus L.*), вовконогу європейського (*Lycopus europaeus L.*) з такими гігрофільними видами, як осока гостра (*Carex acuta L.*), ситняг болотний (*Eleocharis palustris (L.) Roem.*), ситник Жерара (*Juncus gerardii Loisel*), жовтець повзучий (*Ranunculus repens L.*), жовтець отруйний (*Ranunculus sceleratus L.*), череда трироздільна (*Bidens tripartita L.*) та ін.

Деревно-чагарникова рослинність представлена переважно штучними насадженнями різного видового складу, вікових стадій, структури, життєвого стану, а також природною деревно-чагарниковою рослинністю, яка самовідновлюється по берегах Базавлуку, ставків та елементах балкових систем, оскільки на території басейну річки природних заплавних та байрачних лісових екосистем не залишилось.

Видовий склад деревно-чагарникової рослинності налічує 63 види з 20 родин, з яких 37 деревних та 26 чагарникових видів, 36 автохтонних (місцевих) та 27 інтродукованих і адвентивних видів.

Серед штучних насаджень домінуючим типом є контурні вузькорядні лісосмуги верхніх третин схилів балок та берегів р. Базавлук. У видовому складі моно- та полідомінантних штучних насаджень переважають: акація біла (*Robinia pseudacacia L.*), в'яз низький (*Ulmus pumila L.*), голий (*Ulmus glabra Huds.*), гладкий (*Ulmus laevis Pall.*), ясен звичайний (*Fraxinus excelsior L.*) та ланцетний (*F. lanceolata Borkh.*), абрикос (*Armeniaca vulgaris Lam.*), маслинка вузьколиста (*Elaeagnus angustifolia L.*) та срібляста (*E. argentea Pursh*), клени ясенелистий (*Acer negundo L.*) і татарський (*A. tataricum L.*), рідше зустрічаються шовковиця біла (*Morus alba L.*), клен несправжньо-платановий (*Acer pseudoplatanus L.*), тополя біла (*Populus alba L.*), чорна (*Populus nigra L.*), пірамідальна (*P. italica (Du Roi) Moench*), канадська (*P. deltoids Marshall.*), клен гостролистий (*A. platanoides L.*), верба біла (*Salix alba L.*), дуб звичайний (*Quercus robur L.*) та інші види.

В цілому на території басейну р. Базавлук превалюють штучні насадження з малоцінних напіважурнокронних недовговічних порід з незначною фітомеліоративною здатністю.

Узлісся та підлісок сформовано маслинкою вузьколистою та сріблястою, бузиною чорною (*Sambucus nigra L.*), аморфою кушовою (*Amorpha fruticosa L.*), в'язом голим, кленом ясенелистим (здебільшого кущоподібні форми), свидиною кров'яною (*Swida sanguinea L.*), бруслиною європейською (*Euonymus europaea L.*), караганю дерев'янистою (*Caragana arborescens L.*), жостером проносним (*Rhamnus cathartica L.*), вишнею звичайною (*Cerasus vulgaris Mill.*), тереном (*Prunus stepposa Kotov.*), глодом гладеньким (*Crataegus leiomonogyna*

Klokov), одноматочковим (*Crataegus monogyna Jacq.*) та дуже рідко вишнею кущовою (*Cerasus fruticosa (Pall.) Woron.*) і мигдалем степовим (*Amygdalus nana L.*).

По степових схилах балкових систем природна деревно-чагарникова рослинність представлена поодинокими екземплярами та невеликими групами маслинки вузьколистої та сріблястої, абрикосу, клена ясенелистого, груші звичайної, яблуні ранньої (*Malus praecox (Pall.) Borkh.*). Рідше зустрічаються природні чагарникові ценози з терену, шипшини собачої (*Rosa canina L.*) та інших місцевих видів.

По тальвегах балок, берегах Базавлуку і ставків є окремі групи, змішані зарості та солітери маслинки вузьколистої і сріблястої, клена ясенелистого, ясеня звичайного, груші звичайної, шовковиці білої, верби ламкої, рідше білої та тритичинкової (*Salix triandra L.*), тополі чорної і білої, в'язів гладкого, голого, низького, бузини чорної, терену, жостеру, вишні антипки (*Cerasus mahaleb (L.) Mill.*), шипшини, бруслини європейської, яблуні ранньої.

Особливу цінність має рослинність кам'янистих схилів: ценози кизильника чорноплідного (*Cotoneaster melanocarpus Fisch. ex Blytt*) (Червоний список Дніпропетровської області), змішані зарості з глоду одноматочкового, кизильника чорноплідного, жостеру, терену, бруслини європейської з домішкою груші звичайної, верби білої, шовковиці білої, клену ясенелистого, в поодиноких випадках, з бирючиною звичайною (*Ligustrum vulgare L.*) по узліссю та заростей таволги (*Spiraea hypericifolia L.*).

Для території басейну Базавлуку в сучасний період характерні тенденції самозарощування степових схилів долини річки і балок, лугових ділянок заплави та тальвегів балок молодого порослю деревно-чагарникових порід з прилеглих штучних насаджень.

У самовідновленні деревно-чагарникової рослинності все більшу роль відіграють адвентивні види, такі як *Acer negundo L.*, *Robinia pseudacacia L.*, *Ulmus pumila L.*, *Elaeagnus argentea*, *Elaeagnus angustifolia L.*, *Amorpha fruticosa L.*, що призводить до збіднення та порушення природної структури автохтонної (місцевої) деревно-чагарникової рослинності.

На сухих позиціях це відбувається з участю акації білої. Молода коренева поросль акації білої віком не більш 5–7 років спускається по схилах та проникає до степових ділянок. Активну поросль на освітлених деструктивних ділянках насаджень та узліссі формують також в'яз низький, клен ясенелистий, аморфа кущова. Дані тенденції відмічено й для інших порід на більш вологих позиціях. Так, по відрозу балки Вершинна відбувається самозарощування з формуванням масових монодомінантних заростей з ясеня зеленого, звичайного, в'язів гладкого та низького з насаджень, які знаходяться в безпосередній близькості.

Рослинність долини р. Базавлук, незважаючи на значну рекреаційну та господарську трансформованість природних угруповань (розораність, пасквальна дигресія, розширення населених пунктів та ін.), зберегла значне видове та ценотичне різноманіття.

Територія басейну р. Базавлук має значну природоохоронну цінність завдяки різноманітним степовим ландшафтам та як резерват рідкісних та зникаючих видів.

Бібліографічний список

1. *Mosyakin S. L.* Vascular plants of Ukraine. Nomenclatural checklist / *Mosyakin S. L., Fedorochuk M. M.* – К., 1999. – 346 с.
2. *Барановский, Б. А.* Современное состояние малых рек степной зоны Украины / *Б. А. Барановский, В. В. Демьянов, В. И. Гринюк* // Екологія кризових регіонів України: [тези доп. міжнар. конф.]. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2001. – С. 109.
3. *Котов М.* Ботанічно-географічний нарис долини р. Інгулець / *Котов М.* // Труды с.-г. ботаники. – 1927. – Т. I, вип. 3. – С. 1–61.
4. *Кучеревський В. В.* Конспект флори Правобережного степового Придніпров'я / *Кучеревський В. В.* – Дніпропетровськ: Проспект, 2001. – 360 с.
5. *Кучеревський В. В.* Ценотична різноманітність ковилових степів басейну р. Базавлук / *Кучеревський В. В., Провоженко Т. А., Сіренко Т. В.* // Інтродукція рослин. – Дніпропетровськ, 2009. – № 1. – С. 3–9.
6. *Манюк В. В.* Геологічні пам'ятки природи Дніпропетровщини / *Манюк В. В.* // Дніпропетровськ: Борисфен, 1998. – № 2 (80). – С. 2–4.

7. *Тарасов В. В.* Флора Дніпропетровської та Запорізької областей / *Тарасов В. В.* – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ та Ліра, 2012. – 296 с.
8. Червона книга Дніпропетровської області. (Рослинний світ) / Під ред. *Травлєєва А. П.*, [автори-укладачі *Барановський Б. О.*, *Тарасов В. В.*]. – Дніпропетровськ: ВКК Баланс-Клуб, 2010 – 500 с.
9. Червоний список видів рослин і тварин Дніпропетровської області (Затверджений рішенням обл. ради депутатів 27.12.2011р., № 219-10/VI). – 27 с.